

ДОСЛІДЖЕННЯ З ПЕДАГОГІЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто досвід соціологічних досліджень шкіл-інтернатів. Встановлено, що соціологічні дослідження проблематики інтернатів активно здійснює Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка. Методи соціологічного дослідження для вивчення шкіл-інтернатів застосували співробітники Державного інституту проблем сім'ї та молоді, а також Н. Огренич і О. Клименко. Обґрунтовано положення про те, що розгляд проблем інтернатної педагогіки в соціологічному дискурсі збагачує й поглиблює дослідження результатів виховного процесу в освітніх закладах цього типу.

Ключові слова: школа-інтернат, соціологічні дослідження, інститут соціальних досліджень, соціологічна історіографія, педагогічна соціологія.

В Україні здійснюється реформування системи шкіл-інтернатів. Засади цієї реформи визначені в Національній стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки, що затверджена урядом країни. Щодо інтернатів у суспільстві склалася думка, що вони не виконують своєї функції виховання дітей та підготовки до самостійного життя. Але є багато фактів, які спростовують цю думку. Багато вихованців вдячні інтернатам. Соціологічні дослідження дозволяють виробити більш виважене судження щодо ролі інтернатів у соціалізації соціально незахищених дітей. Наукове обґрунтування реформи повинно включати в себе соціологічні дослідження функціонування шкіл-інтернатів.

Соціологічні дослідження шкіл-інтернатів в Україні найбільш активно здійснює Український інститут соціальних досліджень ім. Олександра Яременка. Авторами видань цього Інституту в різні роки були О. Балакірева, Л. Волинець, Н. Дудар, О. Калібаба, Ж. Петрочко, О. Хмелевська, І. Чернін, О. Шпиленко, О. Яременко та ін. Серед публікацій цих авторів, присвячених проблемам шкіл-інтернатів, потрібно відзначити «Методичні рекомендації щодо удосконалення утримання та виховання дітей у дитячих інтернатних закладах на принципах, що базуються на Конвенції ООН про права дитини», «Реформування системи закладів освіти для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: передумови, реалії та перспективи (за результатами соціологічного дослідження)», «Вихованці інтернатів про себе і своє життя», аналітичний звіт «Життєвий шлях випускників інтернатних закладів, дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей» (за результатами соціологічного опитування)», «Проведення досліджень з питань надання соціальних послуг дітям: аналітичний звіт». Соціологічні дослідження шкіл-інтернатів також здійснювали О. Бондаренко, О. Клименко, Н. Огренич, Е. Позднякова-Кирбят'єва та ін.

Мета статті – розглянути досвід соціологічних досліджень шкіл-інтернатів, висвітлений у наукових публікаціях українських соціологів.

Напрямок соціологічних досліджень освітньо-виховного процесу в школах-інтернатах можна позначити як педагогічну соціологію шкіл-інтернатів. У межах цього напрямку досліджують соціальні умови, соціальні фактори та соціальні детермінанти виховання й утримання дітей у закладах інтернатного типу системи освіти.

Соціологічні дослідження інтернатного догляду за дітьми започаткував в Україні Інститут соціальних досліджень на початку 90-х рр. ХХ ст. Ці дослідження були мотивовані необхідністю соціологічного супроводу виконання державою концепції ООН про права дитини. Дослідження були замовлені представництвом ЮНІСЕФ – спеціалізованої організації ООН, що опікується захистом прав дитини у світі. Був започаткований проект «Трансформація державної системи інститутів піклування про дитину в Україні», що фінансувався Центром соціальної дії Університету Де Монфорт (Великобританія). Темою соціологічного дослідження було «виявлення і вивчення причин сучасного соціального сирітства та соціально-демографічних характеристик дітей-сиріт, аналіз системи утримання та виховання дітей в інтернатних закладах України» [5, с. 5].

Перше соціологічне дослідження в інтернатах проведено у 90-х рр. у восьми закладах м. Києва та м. Одеси. Опитування їх вихованців дозволило дослідникам зробити такі висновки. Більшість випускників вважають, що їхні проблеми можна було б вирішити, якби була покращена система виховання в школах-інтернатах. Вихованці потребують більше батьківської турботи. На основі даних опитувань вихованців інтернатів дослідники роблять висновок про наявність низки проблем. Одна з них – «надмірна заорганізованість виховного процесу, надто сурове дотримання режиму дня». Науковці рекомендують надавати можливість дитині набути навичок самостійно організувати свій вільний час.

Пізніше Інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка продовжував роботу з проблематики шкіл-інтернатів. Соціологи цього закладу опублікували декілька звітів за матеріалами своїх досліджень. Найбільш докладними публікаціями є звіт за дослідженням «Реформування системи закладів освіти для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: передумови, реалії та перспективи (за результатами соціологічного дослідження)» за редакцією Ж. Петрочко [9]. Дослідження здійснено у 2006 р. Було опитано 2198 респондентів. Опитували громадян України віком старше 18 років. Це було дослідження громадської думки стосовно інтернатів, а не осіб, що працюють або виховуються в інтернаті. За даними дослідження, більшість населення із співчуттям ставляться до дітей з інтернату. На питання: «Як ви ставитесь до дітей, що виховуються в інтернатних закладах?» – більшість (71 %) респондентів відповіли: «Із жалістю, співчуваю їм». Більшість респондентів не підтримують ідею закриття інтернатів. Схвалюють такі заходи лише 25 % респондентів.

У ході дослідження виявлено низький рівень готовності бізнес-структур до благодійництва для підтримки реформування інтернатів, а також низьку готовність місцевих органів влади до цього процесу.

Методи соціологічного дослідження використовували під час підготовки книги «Вихованці інтернатів про себе і своє життя» її автори О. Балакірева, О. Яременко, Н. Дудар та ін. [3]. Було видано також Аналітичний звіт «Життєвий шлях випускників інтернатних закладів, дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей» (за результатами соціологічного опитування)», авторами якого є О. Балакірева, І. Чернін, О. Хмелєвська та ін. [1]. Ці звіти містять значний статистичний матеріал та дані соціологічних досліджень.

Український інститут соціальних досліджень за угодою з Представництвом ЮНІСЕФ в Україні протягом 1998–2000 рр. виконував проект «Трансформація державної системи інститутів піклування про дитину в Україні».

Проект включав три напрями: розробка програми деінституалізації опіки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; розробка сімейних моделей опікунства; розвиток служб підтримки сім'ї. Зміст завдань має педагогічне та соціально-педагогічне спрямування. Під час проведення дослідження вчені широко застосували соціологічні методи та соціологічний підхід до аналізу проблем. Звіт за підсумками дослідження містив значну кількість соціологічних даних. Тож є всі підстави вважати воно здійснено в парадигмі педагогічної соціології.

Було здійснено опитування учнів семи шкіл-інтернатів 8–11 класів. Всього опитано 434 особи. Також опитано 293 випускники (учні 10–11 класів) дев'яти шкіл-інтернатів. Для виявлення ставлення населення до прийомних сімей опитано 2000 осіб.

Під час опитування учнів 8–11 класів дослідники, перш за все, цікавилися рівнем правових знань учнів щодо свого статусу. Був зроблений висновок, що правових знань у школярів майже немає. Дослідники цікавилися також станом соціального оточення вихованців інтернату. Зрештою, було доведено, що більшість учнів мають друзів поза інтернатним закладом. Тож теза про закритий характер школи-інтернату є помилковою. Дослідники також вивчали проблему ставлення до інклюзивної освіти, навчання дітей з інтернату у звичайній школі. Суттєвих переваг не виявлено: 44 % не хочуть навчатись у звичайній школі, а 40 % ставляться до цього схвально. Тож соціальне включення дітей інтернату може ускладнитись через небажання значної кількості дітей навчатись разом з дітьми із звичайних шкіл.

Однією з проблем дослідження була неготовність вихованців інтернатного закладу системи освіти до самостійного життя. Виявлено занепокоєння опитаних учнів стосовно майбутнього. Найважливішою соціальною проблемою для випускників інтернату є матеріальні труднощі («не вистачатиме грошей»), житлові («не матиму, де жити»).

Багато років Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка вивчає проблеми дітей-сиріт. Значущими є результати дослідження, проведеного цим Інститутом у 2016 р. в межах проекту «Модернізація системи соціальної підтримки населення України» [8].

Воно охоплювало велике коло питань: діяльність дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей в Україні, система відбору, підготовки та підвищення кваліфікації батьків-вихователів і прийомних батьків, становище дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях, стан захисту їхніх прав, основні причини повернення дітей із дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей до інтернатних закладів, рівень підготовки вихованців дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей до самостійного життя, життєвий шлях випускників дитячих будинків сімейного типу й прийомних сімей, а також ключові проблеми та потреби дитячих будинків сімейного типу й прийомних сімей в Україні.

Дослідники зафіксували відсутність акумульованої інформації про випускників дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей у службах у справах дітей та центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Встановлено, що більшість дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей створені в сільській місцевості – селах та райцентрах. Майже всі опитані вихованці цілком або переважно задоволені ставленням до себе з боку прийомних батьків чи батьків-вихователів (98,7 %) [8, с. 66].

Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка також здійснив у 2011 р. соціологічне дослідження за темою: «Життя вихованців після виходу зі шкіл-інтернатів у Хмельницькій області». Його метою було вивчення процесу соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів (на прикладі Хмельницької області), а саме: як склалося життя вихованців інтернатних закладів після того, як вони закінчили цей навчальний заклад. У процесі дослідження отримано відомості щодо: набуття життєвого досвіду, здобуття освіти, професійного шляху, створення сім'ї, житлово-побутових умов тощо. Об'єктом дослідження стали 946 випускників 2006–2010 рр. випуску 5 шкіл-інтернатів Хмельницької області.

Соціологічні дані переконливо свідчать, що теза про суцільну маргіналізацію випускників інтернату є помилковою. Так, більшість вихованців з категорій «діти-сироти» або «діти, позбавлені батьківського піклування», а саме 64,1 %, продовжують навчання в професійно-технічному навчальному закладі (ПТНЗ), кожен п'ятий (19,9 %) вступає до вищих навчальних закладів III–IV рівня акредитації, кожен десятий – до ВНЗ I–II рівнів акредитації. Більшість випускників із багатодітних та/або малозабезпечених сімей та тих, хто тільки навчався в школі-інтернаті, ідуть вчитися до ПТНЗ (40,3 %), однак більший відсоток, порівняно з вихованцями з першої вказаної категорії (27,8 % проти 19,9 %), продовжує навчання у ВНЗ III–IV рівнів акредитації. Отже, дослідження на емпіричному матеріалі

спростовує поширену тезу про те, що інтернати не готують дітей до самостійного життя, а більшість їхніх випускників стають маргіналами.

Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка у 2010 р. здійснив соціологічне дослідження за темою: «Життєвий шлях випускників інтернатних закладів, дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей». Опитано 438 учнів випускного класу, 110 випускників інтернатних закладів та 55 експертів. На основі отриманих даних дослідники стверджують, що учні інтернатних закладів мають низький рівень правових знань, тож треба їх надавати учням більш цілеспрямовано. На думку вчених, існує досить високий рівень порушення прав дитини. Вихованці інтернату мають друзів поза межами інтернатного закладу. Більшість респондентів позитивно ставляться до вчителів. Дослідники фіксують випадки, коли молодші учні зазнають тиску з боку «авторитетів». Серед факторів, що мають найбільший вплив на формування ієрархічних неформальних відносин у дитячому колективі, рівні значення мають фізична сила та престиж, зумовлений заможним станом.

Дослідження соціальної нерівності дітей, що виховуються в школі-інтернаті, із застосуванням соціологічних методів здійснила Е. Позднякова-Кирбят'єва [7]. Згідно з результатами її досліджень, серед учнів школи-інтернату мають намір вступати до ВНЗ близько 50 %, що значно менше, ніж серед випускників інших закладів системи освіти не інтернатного типу. У школі-інтернаті діти не реалізують своїх надій на здобуття гідної освіти. Вони мають інші критерії для відбору провідних цінностей [7, с. 13].

Методи соціологічного дослідження для вивчення явища соціальної відповідальності та формування цієї якості в учнів школи-інтернату застосувала Н. Огренич [6]. Вона вважає, що дієвим засобом формування соціальної відповідальності є суспільно корисна і продуктивна діяльність. Так, Н. Огренич здійснила дослідження структури учнів школи-інтернату за критерієм ступеня відповідальності. Було виділено три групи: стійке, ситуативне і безвідповідальне ставлення до праці. Згідно з результатами, у середньому третина учнів мають стійке відповідальне ставлення до соціально цінних трудових завдань, майже дві третини – ситуативне відповідальне ставлення. Отже, суцільне негативне ставлення до особистості вихованців шкіл-інтернатів є упередженням, воно базується на окремих спостереженнях, які перенесені на всіх дітей. Зокрема, Н. Огренич зауважує, що своє дослідження вона здійснювала в парадигмі педагогічної соціології.

Застосування методів соціологічного дослідження здійснила Т. Бондаренко з колегами Державного інституту проблем сім'ї та молоді [2]. Вони провели опитування дітей стосовно їхнього ставлення до школи-інтернату й з'ясували, що третина дітей позитивно сприймає умови життя в інтернаті, третина надає середню оцінку. Незадоволений своїм життям кожний п'ятий респондент. Незадоволеність виявляється стосовно якості харчування та одягу [2, с. 94].

Соціологічне дослідження інституціалізації соціального захисту дітей здійснила О. Клименко. В її докторській дисертації та монографії «Інституціоналізація соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в українському суспільстві» багато уваги приділено школам-інтернатам для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Автор порушує проблеми дітей, які потрапили в складні обставини та перебувають у кризових ситуаціях [4]. На основі аналізу ключових моделей соціального захисту дітей за кордоном (солідарної, ліберальної, патерналістської) у межах власного соціологічного дослідження О. Клименко запропонувала заходи щодо вдосконалення системи соціального захисту в Україні.

Автор вважає, що в Україні нормативно-правова система не готова до оперативного реагування на кризові ситуації у сфері соціального захисту дітей; існує невиправдано високий рівень залученості державних інституцій до впливу на становище дітей у суспільстві; слабкою є економічна складова підтримки соціального влаштування дітей із нетиповим дитинством. Дослідниця також звертає увагу на те, що в Україні немає освітніх закладів, які би спеціалізувалися на адаптації, інтеграції та ресоціалізації дітей, які потрапили в кризові ситуації, немає також окремих програм у межах роботи загальноосвітньої школи.

Дослідниця О. Клименко пропонує термін «нетипове дитинство» для позначення процесу «перебування в кризовій ситуації дитини внаслідок виникнення конкретних соціальних проблем, пов'язаних з викривленням життєвих практик шляхом виключення дитини із загальноприйнятих контекстів існування в суспільстві». Окрім дітей-сиріт та «дітей вулиці», «нетиповою», на думку вченої, є також «дитина, що перебуває в зоні збройного конфлікту», «дитина, залучена до збройного конфлікту», «дитина-солдат», «дитина, яка потребує тимчасового захисту», «дитина, яка потребує додаткового захисту», «дитина, розлучена з сім'єю» та навіть «дитина – військовий злочинець».

До кола дослідницьких проблем цієї роботи входять також соціалізація та інтеграція до суспільного життя дітей з обмеженими фізичними можливостями, життєві траєкторії дітей-сиріт та усиновлених дітей, труднощі ідентифікації й соціального захисту «дітей вулиці», реалії існування дітей, які перебувають в зоні АТО [4].

Висновки. Отже, розгляд проблем інтернатної педагогіки в соціологічному дискурсі збагачує й поглиблює дослідження результатів виховного процесу в освітніх закладах цього типу, дозволяє враховувати соціальні чинники формування життєвих траєкторій вихованців. Найбільш активно проблематику шкіл-інтернатів вивчає Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка, який приділяє увагу стану інтернатного догляду за дітьми, причинам сучасного соціального сирітства, життєвому шляху випускників, готовності вихованців інтернатних закладів до самостійного життя, ставленню до інклюзивної освіти тощо.

Методи соціологічного дослідження в педагогічній за змістом роботі шкіл-інтернатів здійснили Т. Бондаренко з колегами в межах науково-дослідної роботи Державного інституту проблем сім'ї та молоді. Н. Огренич із застосуванням соціологічних методів дослідила проблеми формування в учнів інтернатних закладів соціальної відповідальності, яка виступає важливою передумовою їх успішної соціалізації. О. Клименко здійснила соціологічне дослідження проблематики діяльності інтернатних закладів у контексті інституціоналізації соціального захисту дітей. До кола наукових проблем її роботи входять також соціалізація та інтеграція до суспільного життя дітей з обмеженими фізичними можливостями, життєві траєкторії дітей-сиріт та усиновлених дітей, труднощі ідентифікації та соціального захисту «дітей вулиці», реалії існування дітей, які перебувають у зоні АТО.

Список використаної літератури

1. Аналітичний звіт «Життєвий шлях випускників інтернатних закладів, дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей» (за результатами соціологічного опитування) / О. М. Балакірєва, І. М. Чернін, О. М. Хмелєвська та ін. Київ : Укр. ін-т соціальних досліджень імені Олександра Яременка, Фонд Ріната Ахметова «Розвиток України», Український центр соціальних реформ, 2010. 106 с.
2. Бондаренко О. М. Соціальна адаптація особистості в умовах пострадянського суспільства. *Перспективи*. 2001. № 4. С. 3–6.
3. Вихованці інтернатів про себе і своє життя / О. М. Балакірєва (кер. авт. кол.), О. О. Яременко, Н. П. Дудар та ін. Київ : Український ін-т соціальних досліджень, 2000. Кн. 1. 134 с.
4. Клименко О. Ю. Інституціоналізація соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в українському суспільстві : монографія. Харків : ХДАК, 2015. 400 с.
5. Методичні рекомендації щодо удосконалення утримання та виховання дітей у дитячих інтернатних закладах на принципах, що базуються на Конвенції ООН про права дитини / Л. С. Волинець та ін. Київ : Студцентр, 1996. 192 с.
6. Огренич Н. М. Педагогічні умови формування соціальної відповідальності учнів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 1997. 22 с.
7. Позднякова-Кирбят'єва Е. Г. Ціннісні диспозиції учнів в контексті соціокультурної диференціації освіти : дис. канд. соціол. наук : 22.00.04. Запоріжжя, 2007. 218 с.
8. Проведення досліджень з питань надання соціальних послуг дітям : аналіт. звіт / Укр. ін-т соц. дослід. ім. О. Яременка. Київ, 2016. 236 с.
9. Реформування системи закладів освіти для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: передумови, реалії та перспективи (за результатами соціологічного дослідження) / О. А. Калібаба, Ж. В. Петрочко, О. С. Шпиленко та ін. : Ж. В. Петрочко (заг. ред.) ; Український ін-т соціальних досліджень ім. Олександра Яременка, Християнський дитячий фонд. Київ : Науковий світ, 2006. 100 с.

Стаття надійшла до редакції 12.08.2018.

Гордиенко Н. Н. Исследование по педагогической социологии школ-интернатов: историографический аспект

В статье рассматривается опыт социологических исследований школ-интернатов. Активно социологические исследования проблематики интернатов осуществляет Украинский институт социальных исследований им. А. Яременко. Методы социологического исследования для изучения школ-интернатов применили сотрудники Государственного института проблем семьи и молодежи, а также Н. Огренич и А. Клименко. Обосновано положение о том, что рассмотрение проблем интернатной

педагогика в социологическом дискурсе обогащает и углубляет исследования результатов воспитательного процесса в образовательных учреждениях этого типа.

Ключевые слова: школа-интернат, социологические исследования, институт социальных исследований, социологическая историография, педагогическая социология.

Gordienko N. Study on the Pedagogical Sociology of Boarding Schools: a Historiographic Aspect

The article examines the experience of sociological studies of boarding schools. It is noted that pedagogical sociology of boarding schools is a direction of sociological research of educational-educational and rehabilitation process in boarding schools. In this direction, social conditions, social factors and social determinants of upbringing and abandonment of children in the orphanage are studied.

The most active sociological research of the problems of boarding schools is carried out by the Institute of Social Studies. Yaremenko, who specifically studied the state of orphan care for children, the causes of modern social orphanhood, the life of graduates, the processes of social adaptation of graduates of boarding schools, the readiness of boarding school students for independent living, the problem of the treatment of inclusive education, etc. Scientists came to the conclusion that the majority of the population with pity relate to children from the orphanage; that the thesis about the closed nature of the boarding school is erroneous; that the thesis of the continuous marginalization of the graduates of the orphanage is also erroneous; that the social inclusion of children in the orphanage may be complicated by the reluctance of a significant number of children to study with children from ordinary schools.

The research refutes the thesis that boarding schools do not prepare children for independent living. According to researchers, there is a fairly high level of violation of the rights of the child. Researchers note the lack of accumulated information on graduates of family-type orphanages and foster families in children's services and centers for social services for families and children.

Methods of sociological research for studying the phenomenon of social responsibility of pupils of boarding schools were used by N. Ogrenich. The results of these studies show that the continuous negative attitude towards the personality of boarding school pupils is biased, it is based on separate observations that have been carried over to all children.

The methods of sociological research in pedagogical work content were used by the staff of the State Institute of Family and Youth. They interviewed children regarding their attitude to the boarding school and other issues.

A sociological study of the institutionalization of social protection of children was carried out by O. Klymenko. Among the research problems of this work is also the socialization and integration into the social life of children with disabilities, the life trajectories of orphans and adopted children, the difficulties of identification and social protection of street children, the reality of the existence of children in the ATO zone. The researcher believes that in Ukraine the regulatory system is not ready for an emergency response to crisis situations in the sphere of social protection of children.

It is concluded that the consideration of the problems of boarding school pedagogy in sociological discourse enriches and deepens the study of the results of the educational process in educational institutions of this type, allows to take into account the social factors of the formation of life trajectories of boarding school students.

Key words: boarding school, sociological research, institute for social research, sociological historiography, pedagogical sociology.